

Przeszłość społeczna
Próba konceptualizacji

PUBLIKACJA PRZYGOTOWANA
PRZEZ KOMISJĘ ANTROPOLOGII PRADZIEJÓW I ŚREDNIOWIECZA
DZIAŁAJĄCĄ PRZY KOMITECIE NAUK PRA- I PROTOHISTORYCZNYCH PAN

KOMITET REDAKCYJNY:
ARKADIUSZ MARCINIAK — PRZEWODNICZĄCY
JAN MICHAŁ BURDUKIEWICZ
DOROTA CYNGOT
HANNA KOWALEWSKA-MARSZAŁEK
FRANCISZEK M. STĘPNIOWSKI
STANISŁAW TABACZYŃSKI
ANNA ŻALEWSKA

Przeszłość społeczna

Próba konceptualizacji

Redakcja: Stanisław Tabaczyński, Arkadiusz Marciniak,
Dorota Cyngot, Anna Zalewska

Wydawnicwo Poznańskie • Poznań 2012

© Copyright by Autorzy, 2012
© Copyright by Wydawnictwo Poznańskie Sp. z o.o., Poznań 2012

Redakcja: Roman Bąk

Projekt okładki: Teresa Murak, Dariusz Wyczółkowski
Rzeźba: Teresa Murak, Chrystus Pantokrator 2010, Centrum Rzeźby Orońsko;
materiał: żeliwo, piasek; wym. średnica 2 m
Fotografia: Dariusz Zgutka

Komputerowe opracowanie okładki: Jacek Dudek

Praca współfinansowana ze środków PAN – Komisji Archeologicznej przy Oddziale Poznańskim PAN oraz Instytutu Archeologii i Etnologii PAN.

Niniejszy projekt został zrealizowany przy wsparciu finansowym Komisji Europejskiej (Program Kultura 2007-2013). Publikacja odzwierciedla jedynie stanowisko jej autorów i Komisja Europejska nie ponosi odpowiedzialności za umieszczoną w niej zawartość merytoryczną.

The project has been funded with support from the European Commission („Culture” 2007-2013). This publication reflects the views only of the authors, and the Commission cannot be held responsible for any use which may be made of the information contained therein.

DG Edukacja i Kultura

Program „Kultura”

archaeology in contemporary europe

professional
practices &
public outreach

ISBN 978-83-7177-791-2

Wydawnictwo Poznańskie Sp. z o.o.
ul. Fredry 8, 61-701 Poznań,
Sekretariat: tel. +48 61 853-99-10, faks +48 61 853-80-75
Dział handlowy: tel. +48 61 852-38-44
<http://www.wydawnictwopoznanskie.com>
e-mail: sekretariat@wydawnictwopoznanskie.com

DOROTA CYNGOT, ANNA ZALEWSKA

Zmienność i dynamiczność podziałów tematycznych w archeologii. Wprowadzenie

1. UWAGI WSTĘPNE

Archeologia jako jedna z nauk społecznych czy też nauk o kulturze i jej wytworach, sytuowana obok antropologii, historii czy socjologii, dzieli z nimi wszystkie komplikacje i przemiany rozwojowe, a także w pewnym stopniu zestaw podejmowanych zagadnień. „Przedmiotem zainteresowań archeologii jest w sensie przestrzennym cały świat, a w sensie chronologicznym okres od około 3 milionów lat, a nawet nieco więcej, niemal po dzień dzisiejszy” (Hensel 1986: 25) – to najogólniej ujęty zakres archeologii jako nauki o charakterze historycznym. Sprecyzowanie zakresu archeologii jako dyscypliny badawczej o nastawieniu antropologicznym jest trudniejsze, bowiem, podobnie jak to ma miejsce w przypadku samej antropologii, najbardziej ogólnym zamierzeniem obu tych dziedzin jest stworzenie całościowego obrazu kultury we wszelkich jej przejawach: „ogółu wytworów człowieka społecznego, ustrukturuowanych w odrębny aspekt życia społecznego zarówno gatunku ludzkiego jako całości, jak i poszczególnych społeczeństw, grup etnicznych i lokalnych, warstw i klas społecznych w ich historycznie rozmaitych i zmieniających się [...] zależnościach od środowiska” (Kwaśniewski 1987: 187).

Szeroki zakres badawczy dyscypliny determinuje wielość tematów, jakie aktualnie są bądź w przeszłości były uznawane za „archeologiczne”: począwszy np. od analiz kultury materialnej wczesnych hominidów, poprzez (re)konstrukcję wierzeń społeczeństw zbieracko-łowieckich czy kształtowanie się pierwszych cywilizacji, a skończywszy m.in. na archeologii sądowniczej czy mechanizmach konsumpcji we współczesnych miastach. Poza wyznacznikami chronologicznymi i geograficznymi o wyróżnianiu tematów w archeologii decydują kryteria geograficzno-polityczne, etniczne, cywilizacyjne, a także związane z przedmiotem i metodą badań. Spotykane są też podziały złożone, stanowiące kombinację poszczególnych kryteriów. Stąd bierze

się płynność granic samej archeologii jako specyficznego sposobu poznawania życia społecznego i prywatnego, opartego na idei penetrowania warstw nieoczywistych *explicite* i ukrytych za tym, co uświadamiane, werbalne i otwarcie reprezentowane. Z tego również wynika potrzeba ciągłego redefiniowania archeologii. Za przykład może służyć podstawowy do niedawna podział archeologii na pradziejową i cywilizacji starożytnych, który przestał być aktualny (Hensel 1986: 26; → „Archeologie tematyczne”, s. 207-215, „Archeologia śródziemnomorska”, s. 216-217). Próbę określenia zakresu tematycznego archeologii utrudnia fakt, że pojęciowa sieć nakładana jest na rzeczywistość kulturową, która ma charakter ciągły, płynny i zmieniający się wraz z upływem czasu. Owa zmienność dotyczy zarówno samej analizowanej rzeczywistości, stosowanych do jej opisu pojęć, nieprecyzyjnych pod względem zakresów i poziomów ogólności, jak i zajmujących się nią dyscyplin, z reguły o nakładających się polach zainteresowań badawczych.

W metodologicznych studiach nad strukturą nauki znajdujemy poręczną definicję dziedziny (rozumianej jako dziedzina teorii), która ułatwia usystematyzowanie konkretnej dyscypliny oraz pojęciowe uporanie się z kwestią jej tematycznych podziałów: to „pewien zespół przedmiotów czy zjawisk wyodrębniony ze względu na pewne związki między nimi i pewien szczególny problem wymagający wyjaśnienia” (definicja Dudleya Shapere’a, za: Grobler 2006: 189). Komentarz do trudności towarzyszących wskazywaniu zakresów dziedzin może stanowić stwierdzenie, że już „samo wyodrębnienie określonej klasy zjawisk czy faktów jako dziedziny pewnej teorii jest problemem teoretycznym” (Grobler 2006: 188).

Dla zilustrowania wywodu autor posługuje się przykładem, który zapewne będzie bliski wyobraźni archeologów: „Konstruowanie dziedziny można porównać do budowania słownika prehistorycznego języka na podstawie napisów na znalezionych glinianych tabliczkach. Trzeba najpierw zidentyfikować esy-floresy jako napisy (teoria odbiornika), ocenić zakres możliwych deformacji znaków i ich ciągów (teoria przekazu), domyślić się intencji autorów tekstów (teoria źródła). To wszystko wymaga stosowania rozmaitych hipotez słowotwórczych, gramatycznych i antropologiczno-kulturowych, hipotez często opartych na analogiach. Samo zidentyfikowanie dziedziny wymaga rozwiązania wielu problemów. Ukształtowanie dziedziny otwiera problemy teoretyczne: wyjaśnienia prawidłowości w nich występujących, podobnie jak po odszyfrowaniu glinianych tabliczek powstaje pole do budowania teorii kultury prehistorycznego plemienia” (Grobler 2006: 190). Możliwa jest też analiza historycznej zmienności dziedziny i jej teorii, łączenia się dziedzin w obszerniejsze dziedziny, wyodrębniania z nich poddziedzin. Równie ważne jest wskazanie przyczyn dookreślania, rewizji i rekonstrukcji dziedzin – wynikają one z nieznalesienia bezpośrednich odpowiedzi na stawiane pytania bądź z odpowiedzi falsyfikujących (Grobler 2006: 189, 193, 194).

Z wszystkimi tymi zabiegami archeolodzy mają do czynienia w swej codziennej praktyce, wskazując przy analizie podejmowanych przez siebie zagadnień stan badań nad nimi oraz ich cel i zakres — chronologiczny, terytorialny, rzeczowy. Czynią to najczęściej na dwa sposoby: poprzez wskazanie tematu i możliwie kompletnego zestawu składających się nań elementów, bądź poprzez stawianie pytań badawczych, które łącznie mają stworzyć całościowy obraz podjętego zagadnienia. Ilustracją pierwszego sposobu może być np. seria *Prahistoria ziem polskich*, drugiego — publikacja Colina Renfrew i Paula Bahna *Archeologia. Teorie, metody, praktyka*, obie traktowane jako podręczniki akademickie.

Praktyka pokazuje, że kryteria wyróżniania tematów w archeologii są stymulowane przede wszystkim: (a) związkami z dyscyplinami, do których zainteresowań badawczych, metodologii i terminologii archeolodzy się odwołują, (b) ogólnopoznawczymi zainteresowaniami badaczy i aktualnym stanem nauki oraz (c) rozwojem możliwości techniczno-laboratoryjnych, które umożliwiają poznanie szeroko rozumianych materialnych pozostałości kultury ludzkiej. Nie bez znaczenia są także czynniki określające i w pewnej mierze determinujące relację między „kontekstem odkrycia” i „kontekstem uzasadniania” (Such 1975: 17-16). Stąd potrzeba uwzględniania w diagnozie kondycji archeologii oraz w charakterystyce jej zainteresowań również sądów wartościujących zawieranych w działalności poznawczej — zarówno tych z przestrzeni procedur falsyfikacji danych (przestrzeń epistemologiczna), jak i pochodzących z zakresu przestrzeni publicznej, tj. domagających się intersubiektywnych sposobów uzasadniania (szerzej: Such 1975: 13). Pryncypia interpretacyjne (i wynikający z nich dobór tematów badawczych czy preferowanych paradygmatów) łączone są m.in. z lokalnymi sposobami uprawiania archeologii. Bruce Trigger (1989: 8) wskazuje, że to właśnie „tradycje regionalne”, ich stosunek do teorii, preferowane formy opisu i wyjaśniania, kształtują specyfikę interpretacji archeologicznych.

2. ARCHEOLOGIA W POJĘCIOWEJ SIECI KULTURY

Niezwykle szerokie rozumienie przedmiotu badań archeologii stwarzało kolejnym pokoleniom archeologów i stwarza nadal konieczność jego uszczegóławiania. W ustalaniu zakresów węższych pomocna okazała się kategoria kultury i zasady wyróżniania jej elementów składowych, które umożliwiają tematyzację owej płynnej całości o nieostrych granicach. Praktycznym (i logicznym) rozwiązaniem trudności, jaką stanowi określenie możliwie pełnego zakresu problematyki kultury, jest zestawienie zjawisk możliwych do wskazania w jej obrębie, które — zebrane łącznie — pozwalają na jej wyobrażeniową i pojęciową rekonstrukcję. Kultura to główny przedmiot badań szeroko pojętej antropologii, dyscypliny szczególnie archeologii bliskiej, do której bywa nawet włączana

(w tradycji amerykańskiej – obok antropologii biologicznej, antropologii kultury i językoznawstwa). Pojęcie kultury precyzowano również na gruncie socjologii, w refleksjach dotyczących kultury jako przedmiotu teorii socjologicznych, gdzie problemem pozostają „kryteria odróżniania sfery zjawisk społecznych od kulturowych i określenie wzajemnych związków tych dwóch sfer” (Kłoskowska 1999: 100; → „Kultura i kultury”, s. 571-604, „Antropologia a archeologia”, s. 686-720, „Socjologia pradziejów”, s. 732-769).

Z perspektywy antropologicznej „tematy” – a więc zasadnicze koncepcje, idee wyznaczające zakresy poszczególnych badań – to tradycyjnie wyodrębniane, kolejne segmenty składające się na pojęcie „kultura” (rozumiane zarówno w sensie atrybutywnym, jak i dystrybutywnym). W licznych definicjach te cząstkowe zakresy są wyliczane, sumowane i traktowane nie jako zestawienia przypadkowe, ale jako konfiguracje elementów czynnych i współzależnych od siebie, na podobieństwo elementów zbioru powiązanych siecią relacji; próbuje się też wskazać kryteria wyróżniania składających się na kulturę zjawisk (por. Kłoskowska 1999: 100; Mencwel 2005: 15-16). Najbardziej zaawansowaną próbą stworzenia kompletnego zestawu elementarnych części kultury jest dotychczas podział zebranych (zaledwie czy aż?) 159 definicji kultury na sześć grup, określonych jako: A – opisowe, B – historyczne, C – normatywne, D – psychologiczne, E – strukturalne, F – genetyczne, oraz dodatkową grupę G – definicji niekompletnych (Kroeber, Kluckhohn 1952: 77-143).

Najważniejsze dla antropologii tematy wskazał już w 1871 r. Edward Burnett Tylor, wyróżniając jako główne aspekty kultury: wiedzę, wierzenia, sztukę, moralność, prawa, obyczaje (por. Mencwel 2005: 16; Łoźny 2000: 246-247; → „Antropologia a archeologia”, s. 686-720; „Wierzenia – religia”, s. 300-317, „Obrzędowość pogrzebowa”, s. 318-330, „Mitologia”, s. 292-299, „Archeologia szamanizmu jako archeologia religii”, s. 331-343). Byłyby to zagadnienia z zakresu poziomu zachowań – możliwego do obserwacji etnologicznej, lecz nie archeologicznej (Taylor 1973: 96-100; por. Tabaczyński 2000: 117). Pominięta w nich bowiem została materialna strona kultury, rozumiana bądź jako część kultury – obiektywne, utrwalone zbiorowe dobro i zbiorowy dorobek grup ludzkich (Czarnowski 1956: 13; por. Kłoskowska 1999: 103), bądź jako sfera z kulturą skorelowana – materialne przejawy zespołu pojęć tworzących kulturę (Ossowski 1966: 64-69; por. Tabaczyński 2000), definiowana na oba te sposoby w ujęciach o charakterze socjologicznym. W definicji antropologicznej Tylora nieobecne są też aspekty czasu i środowiska jako czynników kształtujących kulturę (Łoźny 2000: 247). Uogólniając, można stwierdzić, że antropologia tworzy w znaczącej mierze obraz synchroniczny, zaś wymiaru diachronii, rozwoju i zmian zachodzących wraz z upływem czasu, należałoby szukać w drugiej z pokrewnych archeologii dziedzin – historii.

W kształtującej się od końca XIX w. perspektywie archeologicznej i w pojęciu „kultury archeologicznej” uwzględnione są już artefakty, stanowiące ar-

cheologiczne źródła (por. Lech 2000: 153 n.). Poszczególne kategorie materialnych pozostałości dawnych kultur, takie jak osady, groby, narzędzia, broń, ceramika, ozdoby, a także ich zespoły – definiowane jako kultury archeologiczne – stopniowo, w ramach postępującej specjalizacji dyscypliny, stają się również odrębnymi tematami zainteresowań archeologii (→ „Kultura i kultury”, s. 571-604, „Kultura materialna”, s. 614-626).

3. ARCHEOLOGIA JAKO NAUKA HISTORYCZNA: KRYTERIA CZASU I PRZESTRZENI

Archeologia uważana bywa, zwłaszcza przez badaczy europejskich, zarówno historyków, jak i archeologów, za dyscyplinę o identycznych celach jak historia. Dzieje się tak niezależnie od tego, czy archeologia traktowana jest jako dyscyplina samodzielna, tj. wyodrębniona instytucjonalnie (stan aktualny), czy jako jedna z nauk pomocniczych historii (jak to bywało w przeszłości) (por. Hensel 1973: 15-24; 1986: 18-21). Idea pomocniczości pobrzmiewa również w koncepcji archeologii jako dyscypliny *stricte* źródłoznawczej, dostarczającej danych do interpretowania badaczom innych specjalności, zwłaszcza historykom i socjologom (por. propozycję podziału na endo-, meta- i paraarcheologię – Klejn 2001: 9, 29-31).

Porządkowanie treści w obrębie historii dokonywane jest poprzez wyróżnianie współczynników procesu dziejowego oraz poszczególnych typów źródeł. Dynamika postrzegania przedmiotu i zadań (pytań badawczych) nauk o przeszłości skłania historyków do rozumienia celowości integracji nauk sąsiadujących, a szczególnie nauk historycznych, ponieważ to właśnie „nauki pomocnicze dają gwarancję różnorodnego spojrzenia na człowieka w przeszłości, co jest przecież troską każdego historyka” (Szymański 2004: 11-13). Z perspektywy archeologii, walorem proponowanej nowej systematyki nauk pomocniczych historii jest wyróżnienie grupy nauk zajmujących się źródłami objaśniającymi tzw. zabytki materialne (np. metody badań dawnych technik, ikonografia, kostiumologia) oraz grupy nauk, które zajmują się źródłami objaśniającymi przedmioty i wizerunki symboliczne (archeologia prawnicza, heraldyka, numizmatyka, sfragistyka; szerzej Szymański 2004: 535-536). Jako najwyraźniejszą korzyść wskazuje się wprowadzenie w krąg zainteresowań nauk pomocniczych historii źródeł historiograficznych oraz tzw. materialnych, których rola stale wzrasta, a także stwarza nowe możliwości metodologiczne (Szymański 2004: 13).

Za główne wyróżniki zakresów poszczególnych zagadnień w nauce o charakterze historycznym przyjmuje się kryteria czasu i przestrzeni. Ponieważ poziom ogólności podziałów opartych na tych kryteriach może być różny, dają się one uszczegóławiać w sposób nieomal nieograniczony. Dopiero w obrębie wyraźnie zakreślonych granic przestrzenno-czasowych

wskazywane są rzeczowe tematy badań. W ich doborze, jak zauważa Florian Znaniecki, powinno być brane pod uwagę wszystko, co dotyczy zbiorowości czy społeczeństwa w pewnym okresie: „Jedynym kryterium selekcji, jakie może zastosować historyk, jest względna ważność zjawiska, oceniana według stopnia jego bezpośredniego lub pośredniego wpływu na całe życie zbiorowości, nie ma zaś żadnego obiektywnego sposobu wyodrębniania tego wpływu spośród wpływów innych zjawisk” (Znaniecki 1992: 111-112).

Wyodrębnianie tematów w archeologii postrzeganej jako nauka historyczna dokonuje się więc tradycyjnie: (1) według podziałów chronologicznych, wyróżnianych ze względu na technologię obróbki dominującego surowca (np. archeologia paleolitu, neolitu, epoki żelaza), następnie uszczegóławianych kryteriami innego rodzaju (np. archeologia średniowiecza, archeologia nowożytna); (2) według podziałów przestrzennych: to archeologie poszczególnych kontynentów, krajów, regionów geograficznych, nawet miejscowości – „małych ojczyzn”. Pewną odmianą są archeologie poszczególnych środowisk przyrodniczych; kryterium ich wyróżnienia stanowi podobny sposób radzenia sobie człowieka w określonym środowisku oraz sposoby gospodarowania, bardziej uzależnione od środowiska niż od czasu i przestrzeni (to np. archeologia terenów górskich, bagiennych, polarnych, pustynnych itp.). Kryteria te łączą się i krzyżują, w efekcie czego otrzymujemy np. archeologię paleolitu Europy czy neolitu w Polsce (→ „Archeologie tematyczne”, s. 207-215, „Archeologia śródziemnomorska”, s. 216-217).

Na pograniczu archeologii i historii wskazywane są też przestrzenie tematyczne o różnych zakresach, węższych i szerszych, wyznaczanych przez specyfikę badanych źródeł czy aktualność problematyki (np. archeologia ludobójstw, archeologia miejska czy industrialna; → „Archeologia jako forma kreowania, pielęgnowania i odzyskiwania pamięci”, s. 1178-1189, „Świt urbanizacji europejskiej”, s. 249-265, „Wczesne miasta Europy Środkowej”, s. 266-272).

Można powiedzieć, że pod względem zakresu badań i tematów archeologia odpowiada wizji historii Fernanda Braudela – otwartej na współpracę z innymi naukami o człowieku. Zakłada ona współpracę z geografiami, demografiami, socjologiami, ekonomiami, antropologiami czy psychologiami. Przy analizach przestrzeni, społeczeństwa, gospodarki i mentalności zbiorowych uwzględniane są zróżnicowane wymiary czasu – od „krótkiego czasu” zdarzeń po „długie trwanie” zjawisk cywilizacyjnych, zaś w zakresie źródeł – korzysta się zarówno z pisanych, jak i materialnych (por. Braudel 2006: 43-69; → „Szkola «Annales», «la Nouvelle Histoire» i archeologia polska”, s. 117-136).

4. REFLEKSJA TEORETYCZNA I METODOLOGICZNA — NOWE I POWRACAJĄCE TEMATY

W miarę rozwoju archeologii jej specjalizacja dotyczy w coraz większym stopniu rozwoju refleksji teoretycznej oraz metodologicznej (por. hasła z I i III części niniejszej publikacji). Przedmiotem konceptualizacji i osobnymi tematami stają się też abstrakcyjne pojęcia, które pierwotnie stanowiły kryteria podziałów (np. czas, przestrzeń) oraz zjawiska ogólne, stanowiące elementy składowe kultury lub typowo ludzkich kompetencji, wyabstrahowane z konkretnych przypadków (np. sztuka, wierzenia, język; por. Renfrew, Zubrow 1994). Tematyzacje te ujmowane są zwykle w ramy pojęciowe pojedynczych paradygmatów, a w obrębie paradygmatu historyczno-kulturowego stanowią także interpretacyjną warstwę archeologii uprawianej w sposób tradycyjny. Łącznie tworzą coraz szerszy nurt archeologii (np. archeologia miar, archeologia religii, kognitywne aspekty technologii; → „Archeologia czasu”, s. 273-283, „Archeologia krajobrazu”, s. 284-291, „*Chaîne opératoire*”, s. 451-457).

Przedmiot badań łączy archeologię z licznymi dyscyplinami społecznymi. Są jednak cechy determinujące jej specyfikę i stanowiące o jej odrębności. O randze kwestii metodologicznych decyduje osobliwa paradoksalność dyscypliny: z jednej strony na skutek działalności poznawczej archeologów przywracane jest (świadomości społecznej/badawczej) to, co umyka świadomości historycznej, co często jest nieuświadomiane. Z drugiej strony przywołanie pamięci o przeszłości, wydobywanie wiedzy na jej temat na światło dzienne, ukazanie tego, co samo przez się jest niewidoczne bądź nieczytelne, odbywa się kosztem fizycznej destrukcji czy dekompozycji samego jej przekazu, powstałego w procesie podepozycyjnym/stratyfikacyjnym. Problem spotęgowało przyspieszenie technologiczno-informacyjne i związane z cywilizacyjnymi przemianami zagrożenie kulturowego dziedzictwa, które zwróciło uwagę na rodzaj angażowanej strategii badania i doprowadziło do różniczenia między archeologią nieinwazyjną (np. lotniczą, powierzchniową) i inwazyjną (tu o wyróżnianiu bardziej „typów” niż tematów archeologii decydują tryb i okoliczności stosowania metod archeologicznych, stąd mowa o archeologii przedinwestycyjnej czy ratowniczej, a w strywializowanej wersji nawet „autostradowej” czy „gazociągowej”) (→ „Etyka w archeologii”, s. 178-189, „Dziedzictwo kulturowe: wartość i własność”, s. 1141-1158).

W zakresie metod, których dynamiczny rozwój coraz częściej stanowi o wytyczaniu w archeologii tematów nowych, bądź podejmowaniu na nowo takich zagadnień, których nie można było analizować za pomocą metod wcześniejszych, dyscyplina ta zbliża się w stronę nauk ścisłych, technicznych i przyrodniczych. Ich osiągnięcia wykorzystuje swoista dla archeologii metoda wykopaliskowa, zwana nawet „metodą archeologiczną”. Podobnie wygląda sytuacja w zakresie sposobów dokumentowania, a przede wszystkim — metod prowadzenia analiz artefaktów archeologicznych i warunków ich

odkrycia. Umożliwiają one szczegółowe analizowanie materialnych pozostałości dawnych kultur, technologii ich wytwarzania, a także twórców tych kultur oraz kontekstu środowiska, w którym bytowali (→ „Antropologia fizyczna”, s. 940-947, „Człowiek a świat roślin”, s. 1026-1036, „Człowiek i świat zwierząt”, s. 1037-1061). Tematami stają się również narzędzia badawcze archeologii (→ „Traseologia – badanie mikrośladów”, s. 464-471, „Tafonomia i archeotanatologia”, s. 500-511).

5. KONTEKST PRZYRODNICZY — OD ANALIZ, PRZEZ TEMATYZACJE, PO SUBDYSCYPLINY

Współpraca archeologii z dyscyplinami przyrodniczymi przeszła znamiennej ewolucję — wspomniany postęp analiz właściwości artefaktów i środowiska życia ich wytwórców umożliwił przeniesienie uwagi na stosowane przez dawnych ludzi sposoby gospodarowania oraz środowisko, w którym żyli, do którego się adaptowali i które przekształcali, np. analizy szczątków roślin i zwierząt stanowią ważną podstawę wnioskowania o procesie neolityzacji, analizy genetyczne szczątków dawnych ludzi pozwalają na wysuwanie hipotez dotyczących dawnych populacji, a nawet początków człowieka jako gatunku. Są to tematy na pograniczu archeologii oraz nauk technicznych, przyrodniczych i ścisłych, które angażują do analiz materiałów archeologicznych swe metody badawcze, a czasem rozwijają się w odrębne subdyscypliny (np. archeobotanika, archeozoologia; → „Archeoastronomia”, s. 344-352, „Środowiska naturalne i kulturowe prehistorycznych ludów zbieracko-łowieckich”, s. 935-939, „Człowiek i świat roślin”, s. 1026-1036, „Człowiek i świat zwierząt”, s. 1037-1061, „Antropologia molekularna”, s. 1008-1017).

Powstawanie subdyscyplin z współudziałem nauk przyrodniczych i archeologii można tłumaczyć faktem, że do uprawiania tych pierwszych niezbędna jest specjalistyczna wiedza, i to odmiennego typu niż w przypadku nauk społecznych — niemożliwa do uzyskania wyłącznie środkami werbalnymi, ale jedynie empirycznie, poprzez konkretne przykłady. W naukach przyrodniczych „przyroda i słowa są poznawane łącznie. [...] Rezultatem jest [...] wiedza ‘milcząco przyjmowana’, którą zdobywa się przede wszystkim przez uprawianie nauki, a nie przez przyswajanie sobie reguł tego uprawiania” (Kuhn 1977: 104). Dodatkowy aspekt stanowi konieczność korzystania przez archeologa z możliwie szerokiej bazy źródłowej, co wymagałoby wyspecjalizowania się przez niego we wszystkich pożądanych przy analizie tych źródeł zakresach. Nie jest to jednak jedyna trudność. Różnica między przyrodnikiem a badaczem zjawisk społecznych rysuje się najostrzej w stosunku do materiałów z przeszłości, gdyż „uwarunkowanie kulturowe odbiera neutralność współczynnikom czasowo-przestrzennym, uhistorycznia materiały, redukując przez to samo ogólność wniosków in-

dukcyjnych” (Ossowski 1983: 187). Chęć wyciągnięcia wniosków ogólnych prowadzić musi do korzystania z materiałów o niesprawdzałnej reprezentatywności, co stoi w sprzeczności z metodami nauk doświadczalnych (Ossowski 1983: 188-189). Wyjaśnianie w naukach społecznych nie ogranicza się bowiem do wskazania mechanizmów czy regularności, do stwierdzenia, że pewne zjawisko zachodzi zawsze tak, a nie inaczej, ale ma na celu również rozumienie, chęć wykrycia i wyjaśnienia motywacji działań ludzi, interpretację ich zachowań, co zakłada udział introspekcji (Ossowski 1983: 195-196).

6. KONTEKST „ODKRYCIA” I KONTEKST „WYJAŚNIANIA”: SPOŁECZNY ASPEKT TEMATYZACJI ARCHEOLOGICZNYCH

Istotność materialnych następstw działań społecznych i jednostkowych dostrzegana jest i definiowana również w niektórych ujęciach socjologicznych. Potencjalne tematyzacje w pewnym stopniu ukierunkowuje pytanie z przestrzeni socjologii kultury: o to, czy artefakty powinny być traktowane jako elementy składowe kultury (Czarnowski 1956), czy też jako materialne korelaty kultury (Ossowski 1966; Taylor 1973). Niezależnie jednak od definicji kultury, znaleziska archeologiczne rozpoznawane są i charakteryzowane jako te, które przyczyniają się do kreowania społecznych wyobrażeń o przeszłości. Traktowane są jako zależne – zarówno w sensie epistemologicznym, jak i ontologicznym – od dotyczącej przeszłości „wiedzy”, stając się przez to wskaźnikami „świadomości historycznej” współczesnych społeczeństw.

Za historyczne ujęcia przeszłości dokonywane przez archeologię, wyznaczające również tematykę tej dyscypliny, uznaje się perspektywy: powszechnodziejową (XVI-XVIII w.) i etniczną (XIX i XX w.). Kolejna stabilizuje się „pod znakiem integracji europejskiej”, wnosząc całą gamę przestrzeni (od prywatnej przez lokalną do globalnej) podatnych na utematycznienie odmienne od dotychczasowego, głównie narodowego (Pomian 2002: 14). Szczególnie istotne okazało się założenie o „możliwości identyfikowania” w odległej przeszłości cech przypisywanych aktualnie poszczególnym grupom ludzkim, skutkujące np. zainteresowaniem podziałami etnicznymi, językowymi czy rasowymi oraz utematycznieniem problematyki „słowiańskiej”, „celtyckiej”, „wikińskiej” itp. Tendencja ta sprzyja przyswajaniu, eksponowaniu i nadawaniu rangi ogólnospołecznej materiałom z wykopalisk protohistorycznych i pradziejowych (Pomian 2002: 9-15).

W poznawczej przestrzeni pozaeuropejskiej wskazać można trzy znajdujące wiele potwierdzeń, ogólne orientacje, w które wpisują się lokalne tradycje archeologii w poszczególnych krajach: kolonialną, narodową i imperialną (*imperialist or world-oriented*) (Trigger 1989: 8-9). W przyszłości – o ile

możliwe jest tu przewidywanie – można spodziewać się współistnienia trzech perspektyw: powszechnodziejowej (ogólnoludzkiej, obejmującej całą kulę ziemską od powstania *Homo sapiens*), cywilizacyjnej (ukazującej historię z punktu widzenia poszczególnych cywilizacji, w tym europejskiej) i narodowej (Pomian 2002: 14-15). Perspektywy te łącznie wyznaczają rolę archeologii w kulturze, a tym samym określają zawartość i znaczenie płynących od archeologów ku społeczeństwu przekazów.

Każdy problem wysuwany jest w jakiejś obiektywnej sytuacji, na którą składa się dotychczasowy dorobek myślowy, stąd o integralnym związku kontekstu odkrycia i uzasadniania decyduje nie tylko akceptacja istotności wiedzy zastanej przez badacza (stan badań), lecz również wiedza przez niego nieuświadomiana (Ławniczak 1976: 261-262), a przecież integralna z kontekstem odkrycia. Przyjąwszy, że mówiąc o archeologii jako o dziedzinie wiedzy, mamy do czynienia ze „schematyczną reprezentacją pewnych wycinków rzeczywistości” (Grobler 2006: 307), warto zwrócić uwagę na selektywny dobór tych „wycinków”, ich wzajemne przenikanie oraz dynamikę zmieniających się form i treści ich „reprezentacji”.

Na skutek doświadczeń płynących z (za)angażowania społecznego, archeologii nie da się już dłużej traktować jako dyscypliny zajmującej się, i to w sposób neutralny, wyłącznie materialnymi śladami przeszłości. Coraz częściej eksploatowane są przestrzenie, w których ingeruje ona w teraźniejszość. Ostatnie dekady stworzyły okoliczności, w których podejście archeologiczne oferuje również bezpośrednią możliwość oglądu „nas samych”. Przedmiotem zainteresowania archeologii i zarazem jej tematami stają się te zjawiska z zakresu szeroko pojętej kultury współczesnej, które – z różnych powodów – zaczynają być postrzegane jako ważne (np. pamięć, tożsamość, *gender*, ciało). Wyraźne są tendencje do nowego ujmowania materiałów archeologicznych – właśnie z perspektywy potencjalnej istotności tych zjawisk w czasach przeszłych, a także do analogicznego traktowania materialnych przejawów kultury współczesnej (np. archeologia śmietniskowa).

Można wskazać tematy, notabene skrajnie od siebie odległe, których podejmowanie wynika z bieżących problemów, z jakimi zmagają się dana wspólnota. Na przykład, właściwe ponowoczesności zainteresowania nieheteronormatywną tożsamością seksualną mniejszości – skutkują *queer archaeology*. Badania archeologiczne miejsc przestępstw, indywidualnych i zbiorowych, dokonanych w nieodległej przeszłości, często dotyczące najcięższych ich kategorii, określają zakres tematyczny archeologii sądowniczej.

Interpretacja faktów nie w pełni oświetlonych źródłami pisanyymi czy przekazem ustnym, oparta na analizie materialnych pozostałości, śladów, przesłanek, korelatów, dowodów itp. – niezależnie od konkretnego tematu i skali zjawiska – angażuje archeologię w problematykę już nie tylko natury naukowej, ale także prawnej, humanitarnej, etycznej. Wnioski z tropienia nawarstwień znaczeń, ich powiązań i wykluczeń, płynące z tzw. „archeologii

nas" i „archeologii o nas" (termin *archaeology of us* za: Gould, Schiffer 1981), pokazują, że studiowanie materialnych pozostałości dawnych kultur może być dla ludzi współczesnych, także dla archeologów, sposobem na samopoznanie, poprzez uświadomienie sobie własnych zainteresowań i ich głęboko sięgających korzeni, skłonności w wytyczaniu problemów badawczych oraz preferencji w doborze takich lub innych analogii czy autorytetów, będących – łącznie – podstawą orientowania się w świecie i wszelkich zabiegów wyjaśniających (ciekawym przykładem w → „Archeologia szamanizmu jako archeologia religii", s. 331-343).

7. ARCHEOLOGIE TEMATYCZNE W KONTEKŚCIE „SYMBIOZY" TRANSDYSCYPLINARNEJ

Z antropologią dzieli archeologia tematykę kulturoznawczą, analizę składowych elementów kultury, zainteresowanie modelami i wzorami kultury, tożsamością. Aspekty teoretyczne i uogólnienia dotyczące społecznego rozwoju i organizacji grup ludzkich oraz obiektywizujące spojrzenie na kulturę materialną zbliżają archeologię ku socjologii. Uwzględnianie wymiaru czasowo-przestrzennego oraz śledzenie procesów zachodzących w długich perspektywach czasowych łączy archeologię z historią. W zakresie analiz środowiska bytowania grup ludzkich, samego człowieka jako istoty biologicznej – z „krwi i kości", a także pod względem stosowanych metod badań, archeologia korzysta z dorobku dyscyplin przyrodniczych, technicznych i ścisłych.

Na usankcjonowanie tego eklektyzmu czy synkretyzmu poznawczego pozwala sformułowane przez Adama Groblera na gruncie metodologii nauki stanowisko „realizmu wewnętrznego". Nauka w tym ujęciu nie jest podporządkowana „regułom jednego globalnego paradygmatu, układu pojęciowego czy aparatury pojęciowej", ale przedstawia się „raczej jako zlepek badań rozmaitych dziedzin wyznaczonych przez lokalne aparaty pojęciowe, dziedzin, między którymi zachodzą różnorakie związki". Najważniejsze z nich polegają na tym, „że terminy interpretowane w jednej dziedzinie są definiowane za pomocą terminów zaczerpniętych z języków innych dziedzin". Związki te „powstają wskutek zakładania w badaniach danej dziedziny hipotez i ustaleń faktycznych z innych dziedzin" (Grobler 2006: 306-307). Naturalnie, może to prowadzić do nieporozumień, ale może też motywować badaczy do głębszej refleksji dotyczącej „przekładów terminologicznych" i ryzyka wykorzystywania „obcego", tj. zewnętrznego wobec danej dyscypliny aparatu pojęciowego (por. Kuhn 1977: 111-112).

Stanowisko realizmu wewnętrznego stanowi mocne oparcie dla praktyki archeologicznej i w pełni uzasadnia naukową wartość znanych z historii badań sposobów kształtowania się zakresu archeologii oraz jej wewnętrznych podziałów, często intuicyjnych (o roli intuicji w nauce por.

Motycka 2005: 221-222). Potwierdza też obserwację, że granice dzielące dyscypliny nie mają charakteru teoretycznego, lecz historyczny, toteż przezwyciężenie tych instytucjonalnych podziałów wydaje się możliwe w perspektywie transdyscyplinarności (Mittelstrass 2005: 2; por. Zeidler-Janiszewska 2006: 10).

Postulowana transdyscyplinarność definiowana jest jako teorio-praktyka, zasada organizacji nauki i badań, która uznaje kompetencje dyscyplinarne za konieczne, ale niewystarczające, i która znosi ograniczenia historycznie ukształtowanych dyscyplin tam, gdzie tracą one moc rozwiązywania problemów, ale nie tworzy nowych dyscyplinarnych struktur (Mittelstrass 2005: 3-4). Nie wydaje się ona jednak zjawiskiem radykalnie nowym – o „płynności granic” między naukami społecznymi pisał już Stanisław Ossowski (1983: 22-23). W czasach zainteresowania badaniami o charakterze transdyscyplinarnym rola tematów rośnie – stają się ośrodkami, wokół których skupiają się i krystalizują metody badawcze i paradygmaty. Rezultatem tego procesu może być przekształcanie się podziałów przedmiotowych (tematycznych) wewnątrz archeologii w archeologie tematyczne, co z kolei może czasem stanowić pierwszy krok w kierunku wyodrębniania się subdyscyplin (→ „Archeologie tematyczne”, s. 207-215).

Pewne definicje za „temat” uznają dopiero taki poziom zorganizowania ujmowanych treści, który pozwala na wskazanie konkretnej archeologii tematycznej, zaś jej wyróżnik stanowiłby fakt, że dany temat może być analizowany za pomocą wielu paradygmatów (→ „Archeologie tematyczne”). O tym, że zdefiniowanie tego pojęcia nie jest oczywiste i że przybiera ono różne odcienie znaczeniowe – w zależności od sposobu ujęcia tematu/przedmiotu badań i jego funkcji w konkretnym badaniu – świadczy mnogość stosowanych określeń, bynajmniej nie synonimicznych: „temat”, „przestrzeń tematyczna”, „archeologia tematyczna”, także wyróżniane ze względu na przedmiot badań: „subdyscyplina”, „perspektywa archeologiczna”, „optyka archeologiczna”. Przedstawione tu ujęcie proponuje daleko szersze rozumienie „tematu”, bliższe intuicyjnemu i analogiczne do przyjmowanego w literaturoznawstwie: „to zespół motywów, stanowiący ośrodek świata przedstawionego utworu, jego główny (najwyższy) składnik konstrukcyjny. Zapewnia on światu przedstawionemu wewnętrzną spójność, wiąże jego elementy i decyduje o ich strukturalnym uporządkowaniu. [...] Świat przedstawiony jako całość powstaje i kształtuje się ze względu na charakter tematu, który można dzięki temu uznać za najbardziej pierwotny w sensie logicznym element dzieła (co nie przeczy faktowi, że temat często krystalizuje się dopiero w bardzo zaawansowanych fazach procesu twórczego)” (Sławiński 2008: 577). Wydaje się, że definicja ta (po zamianie kilku określeń, np. „świat przedstawiony utworu” na „obraz przeszłości” czy „proces twórczy” na „proces badawczy/interpretacyjny”) w większym niż inne stopniu pozwala na śledzenie dynamiki zmian w samym rozumie-

niu tematów i podziałów tematycznych w archeologii jako zjawiska dyskursywnego oraz zwiększania się ich rangi i mocy organizowania programów badawczych.

BIBLIOGRAFIA

- Braudel F.
2006 *Gramatyka cywilizacji*, tłum. H. Igalson-Tygielska, Warszawa.
- Czarnowski S.
1956 *Kultura*, w: *Dziela*, t. I: *Studia z historii kultury*, N. Assorodobraj (red.), Warszawa, s. 13-23.
- Gould R., Schiffer M. (red.)
1981 *Modern Material Culture. The Archaeology of Us*, London.
- Grobler A.
2006 *Metodologia nauk*, Kraków.
- Hensel W.
1973 *Archeologia żywa*, Warszawa.
1986 *Archeologia. Treść i zakres*, w: *Teoria i praktyka badań archeologicznych*, t. I, *Przesłanki metodologiczne*, W. Hensel, G. Donato, S. Tabaczyński (red.), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, s. 17-28.
- Klejn L.
2001 *Metaarchaeology*, „Acta Archaeologica” 72:1, København.
- Kłoskowska A.
1999 *Kultura*, w: *Encyklopedia socjologii*, t. 2: K-N, H. Domański i in. (red.), Warszawa, s. 99-110.
- Kroeber A.L., Kluckhohn C.
1952 *Culture. A critical review of concepts and definitions*, New York [wersja online: <http://www.questia.com/PM.qst?a=o&d=100067373>].
- Kuhn T.S.
1977 *Posłowie do Struktury rewolucji naukowych*, „Zagadnienia Naukoznawstwa”, 1 (49), s. 94-117.
- Kwaśniewski K.
1987 *Kultura*, w: *Słownik etnologiczny – terminy ogólne*, Z. Staszczak (red.), Warszawa-Poznań, s. 187-192.
- Lech J.
2000 *Kultura archeologiczna: z dziejów jednego pojęcia*, w: *Kultury archeologiczne a rzeczywistość dziejowa*, S. Tabaczyński (red.), Warszawa, s. 151-183.
- Ławniczak J.
1976 *Antyindywidualizm, odkrycie naukowe, „trzeci świat”. Teoria a rzeczywistość*, Warszawa-Poznań, s. 257-271.
- Łoźny L.R.
2000 *Antropologia. Archeologia. Kultura*, w: *Kultury archeologiczne a rzeczywistość dziejowa*, S. Tabaczyński (red.), Warszawa, s. 231-257.

- Mencwel A.
2005 *Wstęp: wyobrażenia antropologiczne*, w: *Antropologia kultury. Zagadnienia i wybór tekstów*, A. Mencwel (red.), Warszawa, s. 9-20.
- Mittelstrass J.
2005 *Methodische Transdisziplinarität, „Theorie und Praxis“*, nr 2, R. 14, Juni, s. 18-23 [wersja online: LIFIS ONLINE 05.11.07, www.leibniz-institut.de].
- Motycka A.
2005 *Rozum i intuicja w nauce. Zbiór rozpraw i szkiców filozoficznych*, Warszawa.
- Ossowski S.
1966 *Więź społeczna i dziedzictwo krwi*, w: *Dzieła*, t. II, Warszawa.
1983 *O osobliwościach nauk społecznych*, [przedruk z:] *Dzieła*, t. IV, Warszawa.
- Pomian K.
2002 *Archeologia, Historia, Naród*, w: *Archeologia toruńska. Historia i teraźniejszość*, Toruń, s. 9-15.
- Renfrew C., Zubrow E.B.W. (red.)
1994 *The ancient mind. Elements of cognitive archaeology*, Cambridge.
- Sławiński J.
2008 *Temat*, [hasło w:] M. Głowiński, T. Kostkiewiczowa, A. Okopień-Sławińska, J. Sławiński, w: *Słownik terminów literackich*, J. Sławiński (red.), Wrocław-Warszawa-Kraków, s. 577.
- Such J.
1975 *Problemy weryfikacji wiedzy*, Warszawa.
- Szymański J.
2004 *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa.
- Tabaczyński S.
2000 *Rzeczowe korelaty kultury: znaczenie pojęcia i problemy interpretacyjne w badaniach archeologicznych*, w: *Kultury archeologiczne a rzeczywistość dziejowa*, S. Tabaczyński (red.), Warszawa, s. 113-135.
- Taylor W.W.
1973 *A Study of Archaeology*, London [wyd. IV].
- Trigger B.G.
1989 *A History of Archaeological Thought*, Cambridge.
- Zeidler-Janiszewska A.
2006 *Kierunki zwrotu ikonicznego w naukach o kulturze*, „Teksty Drugie”, z. 4 (100), s. 9-30.
- Znaniński F.
1992 *Nauki o kulturze*, Warszawa.